

UDC 655.1

**AZƏRBAYCANIN MÜSTƏQİLLİYİNİN İLK İLLƏRİNDƏ
KİTAB MƏDƏNİYYƏTİNİN ÜMUMİ MƏNZƏRƏSİ
(Humanitar elmlər üzrə: 1991-2002-ci illər)**

Orxan Bəybala oğlu Usubaliyev
Azərbaycan MEA-nın
M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun doktorantı

Bu məqalədə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi dövrünün ilk illərində kitab mədəniyyətinin ümumi mənzərəsi şərh olunmuşdur. Məqalədə bu dövrdə humanitar elmlər üzrə ədəbiyyatın nəşri ön plana çəkilmişdir. Burada Azərbaycanda 1991-ci ildən 2002-ci ilə qədər çapdan çıxan kitab və kitabçaların, eləcə də humanitar elmlər və onun bütün bölmələri üzrə ədəbiyyatın illik ümumi statistikasını işləyib hazırlanmış və tərtib olunmuş cədvəllərdə yerləşdirilmişdir.

Məqalədə 1991-2002-ci illərdə kitab nəşrinin ümumi vəziyyətindən və bu sahəyə dövlətimizin diqqət və qayğısından da bəhs edilmişdir. Həmçinin bu dövrdə milli kitab sənətinin inkişafında əməyi keçən kitab tərtibçilərindən də danışılır.

Məqalədə eyni zamanda müstəqillik illərində Azərbaycan kitab nəşrinin problemləri, həmin problemlərin həlli yolları və kitab nəşrinin inkişaf istiqamətləri aydınlaşdırılmışdır.

Açar sözlər: *kitab mədəniyyəti, kitabçılıq işi, kitab nəşri, nəşriyyat işi, humanitar ədəbiyyat, milli kitab sənəti, kitab tərtibatı.*

Key words: *book culture, book publishing, book publishing, publishing, humanitarian literature, national book art, book design.*

Ключевые слова: *книжная культура, книгоиздание, книгоиздание, издательское дело, гуманитарная литература, национальное книжное искусство, книжный дизайн.*

1990-cı illərin əvvəllərindən etibarən, ölkəmizdə baş verən sosial-siyasi və iqtisadi çətinliklər bütövlükdə kitab nəşrinə, kitab ticarətinə, təbliğinə və yayılmasına mənfi təsir göstərmişdir. Qarabağ müharibəsinin başlanması, Ermənistanın ölkəmizə təcavüzü, bir milyondan çox vətəndaşımızın qaçqın vəziyyətinə düşməsi kimi problemlər respublika miqyasında hər bir sahədə böhranlı vəziyyət yaratmışdır. Bu çətin illərdə kitab nəşri ad və tiraj etibarilə bütün sahələr, problemlər, mövzular və tiplər üzrə çox aşağı səviyyəyə düşmüşdür. Sosial cəmiyyətə bazar iqtisadiyyatının gəlməsi, qiymətlərin

liberallaşması prosesinin başlanması, nəticədə azad ticarət dövlət siyasətindən başlamış bütün sahələri, o cümlədən kitab nəşri və ticarətini əhatə etdi, ümumiyyətlə, bir çox məsələlərə nəzarət zəiflədi. Əhalinin mədəni, elmi, texniki, bədii inkişafında və informasiya təminatında böyük rol oynayan kitab mağazaları xarici mallar satan dükənlər tərəfindən sıxışdırılmağa başlandı.

1993-cü ildə xalqın istəyi ilə Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdışından sonra Azərbaycanın dövlətçilik tarixində yeni və əhəmiyyətli bir dövr yetişdi, milli dövlətçilik təfəkkürünün formalaşması dövrü başladı. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev öncə cəmiyyətə yeni inkişaf modelinin həqiqi ideoloji mahiyyətini aşılamağa çalışdı. Dahi rəhbər bütün çıxışlarında, nitqlərində insanlara məhz bunu anlatmağa çalışırdı ki, yeni dövrün ən mühüm xüsusiyyəti milli dövlətçilik ənənələrinin formalaşdırılması zərurəti ilə ölçülür. Mövcud problemlərin yeganə həll variantı dövlətçilik amalına xidmət etməkdir. Bundan kənar da isə Azərbaycan dövlətinin inkişafını təsəvvür etmək mümkün deyildir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldiyi gündən etibarən cəmiyyətin bütün sosial təbəqələrini – ictimai statusundan, siyasi baxışlarından və dini dünyagörüşündən asılı olmayaraq hər bir ölkə vətəndaşını dövlətçilik ideallarına sədaqət prinsipi əsasında fəaliyyət göstərməyə çağırırdı. Çünki yaranmış siyasi-mənəvi, sosial-iqtisadi böhrandan çıxmağın yeganə yolu xalqın ideoloji birliyinin təmin olunmasından keçirdi. Bu amil bütün millətlərin tarixində öz təsdiqini tapmış qanunauyğunluqdur və Azərbaycan dövləti də onun də bu şərtlərdən kənar da qala bilməzdi. Təbii ki, yeni müstəqillik əldə edən, müharibə vəziyyətində yaşayan, iqtisadi böhranın nəticələrindən qurtula bilməyən bir ölkədə yeni dəyərlər sisteminin formalaşmasına nail olmaq heç də asan məsələ deyildi.

Humanitar elmlər üzrə milli ədəbiyyatın hər bir növü özünün elmi-praktiki istiqaməti ilə fərqlənir. Belə ki, bu nəşrlər müxtəlif oxucu qruplarının fəaliyyəti və çox hallarda fərdi təhsili vəzifəsini həyata keçirməsinə xeyli kömək göstərir. Milli ədəbiyyatın müəyyən prinsipə, qaydaya əsasən sistemləşdirilməsi xüsusiyyəti ölkəmizdə müxtəlif elm sahələrinə, eləcə də humanitar elmlər üzrə uyğun məlumat nəşrlərinin yaradılmasını, inkişaf etdirilməsini, çapdan buraxılıb yayılmasını və istifadə olunmasını zərurətə çevirmişdir.

Azərbaycanda kitab nəşri, o cümlədən humanitar elmlər üzrə milli ədəbiyyatın hazırlanması və çapdan buraxılması üçün Sovet hakimiyyəti dövründə əlverişli şərait formalaşmışdı. Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən hökumət xalqın mədəni, maarif, təhsil, elm və s. inkişafına kömək edən bir sıra tədbirlər həyata keçirirdi. Geniş xalq kütlələrini savadlandırmaq, şəxsi təhsilə kömək etmək, yeni ziyalı nəsli yetişdirmək ən mühüm vəzifələrdən idi. Bu vəzifələrin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün kitab və mətbuatın nəşrini təşkil etmək lazım idi. Mövcud şərait elmin, texnikanın müxtəlif sahələrinə, eləcə də humanitar elmlərə dair müxtəlif tiplərdə kitabların nəşrini, təbliği və yayılmasını tələb edirdi. Təbiidir ki, həmin dövrdə bu işlərin həyata keçirilməsi

çətin və mürəkkəb iş idi. Nəşriyyatların, mətbəələrin yenidən təşkili, maddi-texniki bazanın, poliqrafiya işinin zəif olması, ixtisaslı mütəxəssislərin olmaması kimi problemlər və mürəkkəblilər kitab nəşri işindəki çətinliklərdən idi. Kitab nəşrində mövcud olan bu çətinliklərin hər biri bu və ya digər dərəcədə milli ədəbiyyatın tərtibi və nəşri ilə əlaqədar idi. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanda kitab nəşrində olan çətinliklərin və problemlərin aradan qaldırılmasında Azərbaycan hökuməti və elmi ictimaiyyəti ciddi mübarizə etmiş və səy göstərmişlər. Ölkəmizdə Sovet hakimiyyəti dövründə elm və texnikanın, iqtisadiyyatın və mədəniyyətin müxtəlif sahələri üzrə tipoloji sistem yaradılmaqla bərabər, tipologiyanın nəzəri və praktiki məsələlərinin öyrənilməsinə də xüsusi diqqət yetirilirdi. Milli ədəbiyyatın nəşrə hazırlanması, quruluşu və tərtibatı məsələləri, milli məlumat nəşrlərinin çapa hazırlanması kitabçılıq işinin ən vacib elmi və praktiki problemlərindən hesab edilir. Milli məlumat nəşrləri sistemində özünə xüsusi yer tutan hər bir növün nəşrə hazırlanmasının spesifik xüsusiyyətləri vardır. Bu nəşrlər sistemində əsas yer tutan milli ədəbiyyat, onların nəşr xüsusiyyətləri, nəşrə hazırlanması daha mürəkkəb və çoxcəhətli spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu cür məlumat nəşrlərinin hazırlanması və tərtib edilməsinin iki cəhəti vardır: elmi-nəzəri və əməli [5, s.15].

Milli ədəbi dilin formalaşması və inkişafı, elm və texnikanın inkişafı və tərəqqisi ilə əlaqədar olaraq mövcud şəraitin, dövrün yaratdığı mədəni, elmi, mənəvi tələbatı ödəmək üçün müxtəlif elm sahələrinə, eləcə də humanitar elmlərə dair milli ədəbiyyat nümunələrinin yaradılması və çapdan buraxılması vacib məsələdir. Bu ədəbiyyatlar vasitəsilə Azərbaycan dilinin zənginliyini, tarixini, mədəniyyətini öyrənmək mümkündür. Humanitar elmlər üzrə milli ədəbiyyatın nəşri milli şüurun inkişafı, millətin, bütünlüklə xalqın təşəkkülü ədəbi dilin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir [1].

Müstəqil dövlətimizin yaranması, müasir dövrün tələbləri kitab və kitabçılıq işinin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Müstəqillik şəraiti müxtəlif elm sahələri, eləcə də humanitar elmlər üzrə kitab nəşrinin genişlənməsinə, nəşriyyat sisteminin yaranmasına və inkişafına əsaslı təsir göstərmiş və hal-hazırda da göstərməkdədir. Çünki müasir dövrümüzdə ümummilli lider Heydər Əliyevin layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyev ölkəmizdə bütün elm sahələrinin, eləcə də humanitar elmlərin, mədəniyyətin, iqtisadiyyatın inkişafına diqqət göstərir və bu da təbii ki, öz müsbət nəticələrini göstərməkdədir. Prezident İlham Əliyevin ölkəmizdə kitab, kitabxana, nəşriyyat, kitab mədəniyyəti və s. sahələrin inkişafında xidmətləri çoxdur. Məhz bu şəxsiyyətin xüsusi qayğısı nəticəsində ölkəmizdə 10 mindən çox kitabxana, 400-ədək dövlət və özəl nəşriyyatlar, 1000-ə qədər qəzet və jurnal öz fəaliyyətini daha da genişləndirmişdir.

Ölkəmizdə yaranan belə bir şərait insanın mənəvi cəhətdən formalaşmasına, Azərbaycançılıq ideologiyasının bərqərar olmasına,

ədəbiyyat, incəsənət və mədəniyyətdə əhəmiyyətli nailiyyətlərin əldə olunmasına imkan verir. Bir sözlə, kitab mədəniyyəti, kitab istehsalı və nəşri, çap sənətinin inkişafı ölkə başçısının fəaliyyət sferasında xüsusi yer tutur.

Müstəqillik dövründə nəşriyyatların yenidən qurulması, nəşriyyat və poliqrafiya müəssisələrinin özəlləşdirilməsi kitabın nəşri, təbliği və yayılmasına, yeni ticarətinə kömək edən bir sıra qanunların: "Kitabxana işi haqqında" (29 dekabr 1999-cü il); "Nəşriyyat işi haqqında" (30 may 2000-cü il), "Mədəniyyət haqqında" (06 fevral 1998-cü il), "İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında" (3 aprel 1998-cü il) Azərbaycan Respublikasının Qanunlarının qəbul edilməsi mühüm nailiyyətlərin əldə edilməsinə müsbət təsir göstərmişdir. Müasir dövrdə müstəqil ölkəmizdə 400-ədək (dövlət və özəl istiqamətli) nəşriyyat və poliqrafiya müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Bunların 300-dən çoxu özəl istiqamətli nəşriyyat müəssisələridir. Əlbəttə, bu nəşriyyat və poliqrafiya müəssisələrinin əksəriyyəti kitab nəşri sahəsində sistemli və ardıcıl şəkildə fəaliyyət göstərə bilmir. Bu nəşriyyatlardan cəmi 60-a qədəri indi ölkədə nəşr edilən ümumi kitab məhsulunun 70-80%-ni verir. Etiraf etmək lazımdır ki, özəl və dövlət istiqamətli nəşriyyat-poliqrafiya müəssisələrinin fəaliyyətində 1990-cı illərin ortalarında çətinliklər, ziddiyyətlər, mürəkkəbliklər və problemlər olduqca çox idi. Bu, mətbəə avadanlıqlarının çatışmaması, nəşriyyatların maddi-texniki bazalarının zəif təşkil edilməsi, nəşriyyatların ixtisaslı kadrlarla təmin edilməsinin aşağı səviyyədə olması, kitab nəşri üçün lazım olan materialların çatışmaması və s. ilə əlaqədar idi [4, s.28-40].

1990-1991-ci illərdə Azərbaycanda humanitar elmlər üzrə çapdan çıxan ilk kitab nəşrlərinə burada sadalananları misal göstərmək olar: Q.Xəlilov və H.Hüseynov. İslam aləmi və müasir ideoloji mübarizə (1990); Q.Qeybullayev. Qarabağ: etnik və siyasi tarixinə dair (1990); F.Abbasov, Z.Əliyev. Həyat tərzinin mənəvi əsasları (1990); Ş.Qasımlı. İnsan amili və sosialist həyat təzi (1990); Ş.Qasımlı. Yenidənqurma və şəxsiyyətin inkişafı (1990); Q.Hüseynov. Milli qürur hissi (1991); F.İsmayılov. Müasir qərb fəlsəfəsi (1991); Q.Rüstəmov. Tarixi tərəqqinin optimal mərhələsi, optimal cəmiyyət (1991); M.Rüstəmbəyli. Çarpışan qüvvələr (1991); M.Balayev. İslam və onun ictimai-siyasi həyatda rolu (1991); A.Ş.Paşazadə. Qafqazda İslam: tarix və müasirlik (1991); M.S.Ordubadi. Qanlı illər (sənələr): 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni müsəlman tarixi (1991) və bu s. Müstəqillik illərində çapdan buraxılan bu kitablar humanitar elmlər üzrə elmi-tədqiqat xarakterli nəşrlərdir [3, s.157].

Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra nəşriyyat işi sahəsində bir sıra əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi və dövrün tələbinə uyğun olaraq yeni istiqamətlər meydana çıxdı. Belə ki, nəşriyyat işi sistemi özəlləşdirildi, nəşriyyat-poliqrafiya müəssisələrinin sayı xeyli artdı. Nəşriyyat işində qanunvericilik bazasının formalaşması, nəşriyyatlarına müasir tələblərə uyğun maddi-texniki baza ilə təchizatı bu sahənin sürətlə inkişafına xeyli imkanlar

açdı. Bu, nəşriyyatlar arasında sağlam rəqabət mühitinin formalaşmasına şərait yaratdı və nəşriyyat işinin müasir tələblər kontekstində inkişafına səbəb oldu. Bu, həm də nəşriyyat işi sahəsində çap prosesini yüksək keyfiyyətlə aparmağa, oxucunu və tələbatçını yüksək bədii tərtibata, dolğun redaktəyə malik olan məzmunlu kitablarla təmin etməyə mühüm əsas yaratdı [7].

Cədvəl 1.

**1991-2002-ci illərdə Azərbaycan Respublikası ərazisində
çapdan çıxan kitab və kitabçaların ümumi statistikasısı**

İllər	Kitab və kitabçaların ümumi sayı (ad baxımından)	Humanitar elmlər üzrə kitab və kitabçaların ümumi sayı (ad baxımından)
1991	879	650
1992	906	648
1993	1128	760
1994	1093	680
1995	1006	639
1996	1138	735
1997	1345	939
1998	1598	1140
1999	1568	1126
2000	1660	1175
2001	1817	1237
2002	1805	1319

Mənbə:

*Birillik Azərbaycan kitabıyyatı (1991-2002-ci illər).
– Bakı: M.F.Axundov adına Milli Kitabxana [6].*

**1991-2002-ci illərdə Azərbaycan Respublikası ərazisində
humanitar elmlərin ayrı-ayrı bölmələri üzrə çapdan çıxan
kitab və kitabçaların ümumi statistikasısı**

Humanitar elmlər və kütləvi ədəbiyyat	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Elmşünaslıq	4	25	36	43	31	33	35	42	55	83	94	70
Fəlsəfə	25	23	28	18	21	19	23	26	19	26	33	39
Psixologiya	ədəb.	ədəb.	6	6	9	7	7	8	11	6	3	10
Din. Teologiya	17	24	51	42	35	43	48	50	38	31	23	22
Politologiya	25	13	15	26	25	57	108	123	142	222	211	225
Hüquq	28	18	26	26	38	45	53	61	72	51	71	69
Pedaqoqika	146	100	101	106	68	86	100	100	101	91	69	84
Mədəniyyət şünaslıq	23	20	34	25	34	28	32	40	37	38	53	53
Filologiya	69	56	56	69	55	78	91	109	86	82	79	118
Ədəbiyyat-şünaslıq	48	40	26	41	28	31	45	71	118	Bədii ədəb. birgə	92	104
Folklor	4		28	20	18	16	19	15	21		17	23
Azərbaycan ədəbiyyatı	168	178		132	155	189	270	350	301	336	344	390
Bədii ədəbiyyat	27	33	168	ədəb.	ədəb.					94		
Xarici ədəbiyyat	26	21	35	8	4	3	7	8	6	10	9	7
Uşaq ədəbiyyatı		Bədii ədəb. birgə	33	10	9	7	8	17	18	19	39	22
Etika. Estetika		4	1	2			2	1		4	2	1
Tarix	36	80	111	101	105	88	85	119	97	75	93	77
Etnoqrafiya	4	ədəb.	5	5	4	5	6		4	7	5	5

*Mənbə: Birillik Azərbaycan kitabıyyatı (1991-2002-ci illər).
– Bakı: M.F.Axundov adına Milli Kitabxana [6].*

1991-2000-ci illərdə Azərbaycanda soraq-məlumat nəşrlərinin, xüsusən də ensiklopediyaların, ensiklopedik lüğətlərin və izahlı dilçilik lüğətlərinin nəşri genişlənmişdir. Ölkəmizdə soraq-məlumat nəşrlərinin çoxalması humanitar elmlər üzrə ədəbiyyatın nəşrində mühüm amil hesab olunmalıdır.

Soraq-məlumat nəşrlərinin bir qisminə nəzər salaq: "Hüquq ensiklopedik lüğəti" (1991); "İslam ensiklopediyası" (1997); "Dadlı və ləzzətli xörəklərin sirri"

(1995); "Şəfa ensiklopediyası" (1997); "Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti" (1997); "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (1997); "Dünya xalqları": tarixi-etnoqrafik ensiklopedik məlumat kitabı" (1998); "Ədəbiyyatşünaslıq: ensiklopedik lüğət" (1998); "Azərbaycan toponimləri: ensiklopedik lüğət" (I cild - 1999; II cild - 2000); "Uşaq ensiklopediyası" (I cild -1998; II cild - 1998; III cild - 1999); "Ayna Uşaq Ensiklopediyası" (1999-2000); "Kitabi Dədə Qorqud Ensiklopediyası (2000) [3, s.348-349].

Müstəqillik illərində milli kitab sənətinin inkişafında kitab tərtibçilərinin də böyük əməyi olmuşdur. Kitab tərtibatı sahəsində çalışan Rafael Əsədov, İsmayıl Məmmədov, İlqar Mehdiyev, Azər Nəcəfov, Vəfa Allahyarova, Azər Ələkbərov, Nazim Rzaquluyev, Nüsrət Hacıyev, Kamil Nəcəfzadə, Nazim Babayev, Anatoli Komlev, Svetlana Mirzəyeva, Həmid Qasimov, Nəriman Nəsirov, Tofiq Kazimov, Ələkbər Zeynalov, Arif Hüseynov və başqaları uğurlu fəaliyyət göstərmişlər. Təcrübəli qrafika rəssamlarımız özəl və dövlət nəşriyyatlarında çapa hazırlanan yüzlərlə kitaba tərtibat vermiş, illüstrasiyalar çəkmişlər [2, s.9-15].

ƏDƏBİYYAT

1. *Kazimi P. Dil və əlifbanın sosial mədəni kommunikasiyada tarixi rolu // Kitabxanaşünaslıq və informasiya: elmi-nəzəri jurnal, 2020, №1 (31).*
2. *Ələsgərova İradə. Azərbaycan kitabının tərtibatçıları (1991-2010-cu illər) // Kitabşünaslıq və nəşriyyat işi: elmi-nəzəri və təcrübi jurnal, 2011, №3, s.9-15.*
3. *Allahverdiyev B. Kitabşünaslığın əsasları. – Bakı: Uni Print, 2011. – 446 s.*
4. *Allahverdiyev B. Nəşriyyat sistemi Azərbaycan kitabının seriyalı nəşrləri // Kitabşünaslıq və nəşriyyat işi: elmi-nəzəri və təcrübi jurnal, 2010, №2, s.28-40.*
5. *Sarıyeva İradə. Azərbaycanda kitab nəşri tarixi // "Bakı Xəbər" qəzeti. – 2015, 10 iyun. – S.15.*
6. *Birillik Azərbaycan kitabıyyatı-1991-2002-ci illər.*
7. *Mustafa Kamal. Nəşriyyat-poliqrafiya müəssisələrinin uğurları sevindiricidir // Respublika. – 2010. – 9 iyun. – S.6.*

**GENERAL VIEW OF BOOK CULTURE IN THE FIRST YEARS
OF THE STATE INDEPENDENCE OF AZERBAIJAN
(Humanities Sciences: 1991-2002)**

Orkhan Beybala oglu Usubaliyev

*doctoral student of the Institute of Manuscripts
named after M.Fuzuli of the National Academy of Sciences of Azerbaijan*

This article describes the general picture of book culture in the first years of Azerbaijan's state independence (1991-2002). The article focuses on the publication of literature on the humanities during this period. Here, the annual general statistics of books and booklets published in Azerbaijan from 1991 to 2002, as well as literature on the humanities and all its sections are developed and placed in tables.

The article discusses the general state of book publishing in Azerbaijan in the first years of state independence and the state's attention and care in this area.

The article also talks about the book authors who made a great contribution to the development of national book art in Azerbaijan during this period. The article also clarifies the problems of Azerbaijani book publishing during the years of independence, ways to solve these problems and the development directions of book publishing.

**ОБЩИЙ ВЗГЛЯД НА КНИЖНУЮ КУЛЬТУРУ В ПЕРВЫЕ ГОДЫ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА
(Гуманитарные науки: 1991-2002 гг.)**

Усубалиев Орхан Бейбала оглы

*докторант Института рукописей
им. М.Физули Национальной Академии Наук Азербайджана*

В статье описывается общая картина книжной культуры в первые годы государственной независимости Азербайджана (1991-2002 гг.). Статья посвящена публикации в этот период литературы по гуманитарным наукам. Разработана и размещена в таблицах годовая общая статистика книг и буклетов, изданных в Азербайджане с 1991 по 2002 годы, а также литературы по гуманитарным наукам и всех ее разделов.

В статье рассматривается общее состояние книгоиздания в Азербайджане в первые годы государственной независимости. Внимание и забота государства в этой сфере.

В статье также рассказывается об авторах книги, которые в этот период внесли большой вклад в развитие национального книжного искусства в Азербайджане. В статье также разъясняются проблемы книгоиздания Азербайджана в годы независимости, пути решения этих проблем и направления развития книгоиздания.